

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН
АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт ва филология фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2018-3

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2018

МУНДАРИЖА

БИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Akhmedova M., Djonibekova N. The medical features of calendula	5
Yo'ldoshev K. R., Ibragimova S. U. Xorazm vohasi sharoitiga Afrika tuyaqushlarini iqlimlashtirish	6
Бобомуродов Ш.М., Баходиров З. А. Тупроқ хоссаларига кўра тавсиялар ишлаб чиқишда геоахборот тизимларини қўллаш	9
ЖУМАНИЁЗОВА Д.К., ИБРАГИМОВ Қ.С., ЭШОВА Х.С. ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ АЙРИМ ТУМАНЛАРИДАГИ ҚОВУН АГРОЦЕНОЗЛАРИ ФИТОНЕМАТОДАЛАРИНИНГ ЭКОЛОГО-ТАКСОНОМИК ТАРКИБИНИ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ	13
РАХИМОВ М.Ш., ЭЛМУРАТОВА З.У. РАСПРЕДЕЛЕНИЕ И СЕЗОННАЯ ДИНАМИКА КОЛИЧЕСТВО КОЛЛЕМБОЛ В ПОЧВАХ ЗАГРЯЗНЕННЫМИ ПРОМЫШЛЕННЫМИ ОТХОДАМИ В УЗБЕКИСТАНЕ	16
РАХИМОВА М. АНТРОПОГЕН ЛАНДШТАФТЛАРДА ТУРКИСТОН ТЕРМИТИ (<i>ANACANTHERMES TURKESTANICUS JACOBSON</i>) НИНГ ФАОЛИЯТИ	19
С. СУЛЛИЕВА ГЕРБИЦИДЛАР ВОСИТАСИДА БЕГОНА ЎТЛАРГА ҚАРШИ КУРАШИШ	20
Собиров Х.Р. Сапаева З.А. Абу Райхон Берунийнинг Ас-Сайдана асарида ёзилган баъзи бир доривор ўсимликларни илмий тиббиётда ишлатилиши	22

ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАР

Matkarimov I.B., Matkarimov N.B. Mintaqa turizmida ekologik turizmni rivojlantirish istiqbollari	25
Matkarimov I.B. O'zbekistonda turizm industriyasini rivojlantirish istiqbollari	27
Салаев С.К., Алымов А.К. Мухофаза этиладиган табиий ҳудудларда экологик туризмни ривожлантириш йўллари	31

ТАРИХ ФАНЛАРИ

Абдуллаев Ў. Ўрта Осиё тош даври археологик ёдгорликларининг ўрганилиши тарихидан	36
Азизов И. Взаимодействие Республики Узбекистан с организацией по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) в деле обеспечения экологической безопасности и устойчивого развития	40
Азизов И. Исторические обстоятельства присоединения Узбекистана к СБСЕ/ОБСЕ	44
Аллаберганов Ш.Й. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда атроф-мухитни мухофаза қилиш соҳасида қонунчилик тизимининг ривожланиши	46
Жуманазаров Х.С. Синиқчи табиблар ва уларни таъбатда тутган ўрни	50
Қурбанов М. Хоразм воҳасида микровоҳаларнинг вужудга келиши ва ривожланиш тарихи(мил.авв. VI-V асрлар)	52
Садуллаев Б.П. К изучению Джума мечети на городище левобережного Кята	54

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Rakhimova U.S. Games liven English lessons up	62
Матқулиева М.Ф. “Шахриёр” достони сюжетининг турк ва кавказ халқлари эртақларида акс этиши	64

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ФАНЛАРИ

Doschanov J.S., Baboev S.K., Alloberganova Z.B. Xorazm tuproq iqlim-sharoitida Tritikale o'simligining bioekologik xususiyatlari	68
---	----

СИНИҚЧИ ТАБИБЛАР ВА УЛАРНИ ТАБОБАТДА ТУТГАН ЎРНИ

Жуманазаров Хурид Сирожиддинович ЎЗР ФА Тарих институти катта лаборанти

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек халқ табобати анъаналари асосида фаолият юритувчи синиқчи табиблар ҳақида фикр юритилган. Синиқчи табибларнинг даволаш усуллари, урф-одатлари, соҳада машҳур бўлган сулолалар ва уларнинг тарихи масалаларига эътибор қаратилган. Шу билан бир қаторда синиқчи табибларнинг бугунги кундаги фаолият дала этнографик маълумотлари асосида ёритилган.

Калит сўз: табиб, синиқчи, шикастабанд, Моштабиб, тахтакач, тухум, мумиё, улоқ.

Аннотация. В данной статье приведена информация о костоправах, работающих на основе традиционной узбекской народной медицины. Обращено внимание способам лечения костоправов, традиции, известным династиям в этой профессии и их истории. Освещена нынешняя деятельность лекарей-костоправов на основе полевых этнографических записей.

Ключевые слова: лекарь, костоправы, Моштабиб, тахтакач, яйцо (домашнее), мумия.

Abstract. This article introduces information about bonesetters on the basis of traditional Uzbek people's medicine. Attention is paid to the ways of treating by bonesetters, traditions, well-known dynasties in this profession and their history. The present activities of physicians-bonesetters on the base of field ethnographic notes were elucidated.

Key words: healer, bonesetters, injure, Moshtabib, splint, egg (domestic), mummy

Табобат анъаналари инсоният тараққиёти билан ҳамоҳанг равишда ривожланиб келган. Бу анъаналар кишиларнинг турмуш тарзи, ҳўжалик тури, яшаш муҳити каби омиллар таъсирида шаклланган. Табобат илмининг бойиб бориши, аҳоли ва касаллик турларининг кўпайиши оқибатида табобат анъаналари ихтисослашиб борди. Ўз навбатида табиблар ҳам касаллик турларига қараб турларга ажралган. Масалан: кахоллар, доялар, жарроҳлар, синиқчилар, доригарлар, ички касалликни даволовчи табиблар ва х.к. Халқ табобатида синиқчилик соҳаси ҳам бошқа йўналишлар каби инсоният тараққиётининг илк даврларига бориб тақалади. Кишилиқ жамиятининг илк даврларида инсонлар асосан ўзлаштирувчи ҳўжалиқ билан шуғулланган. Инсоннинг табиат билан бевосита муносабати давомида турли ташқи таъсир натижасида лат ейишлар ва бошқа жароҳатлар кузатилган. Бу каби ҳолатлар кишиларнинг одамнинг тузилиши ва суяклар фаолиятини қайта тиклаш билимларига эҳтиёжини оширган.

Синиқчилик касби кишиларнинг табиат билан мунтазам муносабати ва атроф - муҳитни кузатишлари натижасида тўпланган тажрибалари асосида ривожланиб борган. Синиқчилик касби халқ табобатида кенг тарқалган табиблиқ тури бўлиб, айрим ҳолларда улар “*шикастабандлар*”[14:10], “*уста*” деб ҳам юритилади. Синиқчилар асосан суякнинг синиши, дарз кетиши, жойидан қўзғалиши ҳамда этнинг лат ейиши каби ҳолатларда одамларни даволайди. Қадимда синиқчилар ҳайвонларнинг суякларини ўрганиб тажриба орттирган [2:13]. Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, синиқчиларни бошқа табиблар каби оғзаки савол-жавоб усули бирламчи ташхис воситаси эмас[1:47]. Улар беморнинг умумий ҳолатини кузатиб, лат еган жойни ушлаб кўриш орқали беморга ташхис қўяди. Одатда барча синиқчилар инсоннинг суяк тузилиши, жойлашуви ҳақида тўла маълумотга эгалар. Синиқчи табибнинг муолажаси суякнинг синган ёки чиққанлигига қараб тухум сариғи, гилмоя ва тахтакач ёки таёқ ёрдамида беморнинг лат еган жойини дока билан боғлашдан иборат. Айрим ҳолларда тахтакач ўрнида бошқа ашёлар қўлланилган. Масалан, Хоразм табиблари қамиш новдаларидан синган жой учун гипс ясаган[3:30]. Қамишдан фойдаланиш усули тожик[10:70] синиқчи табибларида ҳам бор. Тошкентлик Моштабиблар синган қўл ёки оёқни тахтакачлаб гилмоя суриб қўйиш усулидан самарали фойдаланган[11:264]. Турли ташқи таъсир натижасида этнинг лат ейиши кузатилса, синиқчи табиблар уқалаш муолажасини қўллашган. Касалликни турига қараб мос уқалаш усуллари жорий қилинади. Бундан ташқари алоҳида уқаловчи табиблар ҳам бўлиб, улар “*силоқчи*”, “*силовчи*” номи билан юритилади ва беморнинг лат еган аъзосини уқалаш билан шуғулланишади[8:16]. Синиқчи касбининг пайдо бўлиши ва тараққиёти этишида халқнинг ҳўжалиқ юритиши, асосий машғулоти тури, турфа кизиқишлари муҳим аҳамиятга эга. Масалан, ўзбекларда азалдан барча тўй-томошаларда кўпқари ёки кураш мусобақаларини ўтказиш урфга айланган. Ушбу беллашувлар яқка курашларга бойлиги билан ажралиб турсада иштирокчиларнинг турли даражада жароҳат олишлари тез-тез учраб туради. Мусобақа олдида даврага махсус синиқчилар ҳам таклиф қилинган бўлиб, улар фавқулудда ҳолат кузатилса ёрдамга тайёр туришган. Тоғ ва тоғ олдида истиқомат қилувчи аҳолининг мунтазам тоғу-тошларда фаолият юритиши натижасида турли синиш ва лат ейиш ҳоллари тез-тез учраб туради.

Ўтказилган дала тадқиқодлар натижасида айтиш мумкинки, текисликда яшовчи ҳудудга нисбатан тоғли ҳудудларда синиқчи табибларга мурожат қилувчилар сони кўпроқ. Табобатнинг барча соҳалари каби синиқчилар ҳам ўз сирларини оила аъзоларига ўргатиши натижасида табибларга хос сулолавий шажара шаклланган. Жумладан: Фарғона вилояти Фарғона тумани “Хонқиз” қишлоғи синиқчи табиблари билан чор атрофга танилган ва оиланинг эркаклари билан бир қаторда аёллар ҳам бу касб билан шуғулланишган бўлса[9:245], бу борада юқорида тилга олганимиз бутун Ўзбекистонга машҳур тошкентлик “Моштабиблар” сулоласи алоҳида ўринга эга.

Синиқчиларнинг жиҳозлари. Синиқчилар ишлатадиган жиҳозлар содда ва кундалик турмуш шароитида ишлатиладиган буюмлардир. Аммо, айрим турдаги жиҳозларни уларни ўзи ясашади. Қуйида улар ишлатадиган жиҳозларга тўхталиб ўтамиз.

Тахтакач. Синиқчи табиблар қўллайдиган энг машҳур анжом. Тахтакач синган суякни қимирламаслиги учун боғлаб қўйиладиган ёйсимон ёки текис ёғоч[6]. Халқ табобатида тахтакач асосан оддий дарахтнинг қуруқ ёғочидан ясалади. Бугунги кунда синган жой кичик бўлса тайёр ва текис бўлгани учун музқаймоқ чўпи[7] ишлатилишини гувоҳи бўлишимиз мумкин. Илгари ёғоч билан бир қаторда тоғли тожиклар ва Хоразмнинг[3:30,10:58] айрим ҳудудларида яшовчи аҳоли қамишдан кенг фойдаланилган. Аксар табиблар тахтакачни ўзлари тол ёки тутдан яшашган ва муолажага борганда ёнларида олиб юришган. Тол навдаси нов шаклида бўлгани учун ундан ҳам қўлни қимирлатмаслик учун фойдаланиш мумкин. Новддан оғриқни бироз босиш ва қўлни асраш мақсадида кўпроқ беморни табиб олдига келгунга қадар қўлланилади.

- *Уй тухуми.* Тахтакач боғланган жойида қотиб туриши учун тухумни сариғига қизил кесак элакдан ўтказилиб аралаштирилади ва ёғоч атрофига яхшилаб суриб чиқилади[7]. Устидан оддий тоза мато (асосан дока) билан маҳкам боғлаб қўйилган. Бу ҳолат синган суякни турли ташқи таъсирлар натижасида қимирламаслиги ҳам тахтакач билан жипс бўлишини таъминлайди. Уй тухуми табиий бўлганлиги сабабли унинг таркиби оддий тухумларга нисбатан кўюқ кўринишга эга, бу эса тахтакач ва докани тезроқ қотишини таъминлайди[5].

Мумиё. Синиқчилар томонидан суяклар тез битиши учун мумиё тавсия қилинади. Умуман бу модда қадимги табибларни ҳам қизиқтириб келган. Манбаларда келтирилишича, “мумиё” юнон тилида “танани ҳимоя қилувчи, сақловчи” деган маънони англатса, араб ва форслар мумсимон юмшоқ ва эрувчан бўлгани учун шундай аташган[12:21]. Мумиёнинг асл ёки сохта эканлигини аниқлаш ва ундан фойдаланиш борасида аксарият синиқчилар малакали табиблар билан маслаҳатлашишни тавсия этади. Одатда суяк бита бошлаганда бу модда қўлланилади.

Пустдумба. Айрим ҳолларда нотўғри муолажа натижаси ёки беморнинг шикастланган аъзони эҳтиёт қилмаслиги оқибатида суяклар нотўғри битади. Бу ҳолатда суякни қайта муолажа қилиш талаб этилади. Фарғона туманида истиқомат қилувчи синиқчи табиба Хожалхон ая бу ҳолатда пустдумбани ёғли томонини қийшиқ битган жойга боғлайди. Ёзда уч кун, қишда беш-етти кун шу ҳолатда сақланади. Натижада беморнинг суяги ёш болани суягидек юмшаб қолади[7]. Шундан сўнг чиққан ёки синган суяк қайта муолажа қилинади. Лекин бу усул ва ашё камдан-кам, хусусий ҳолларда қўлланилади ҳамда қўлланилиш географиясида ҳам тор доирада.

Муолажа давомийлиги одатда беморнинг ёшидан келиб чиқади. Масалан: агар бемор ўттиз ёш бўла, демак тахтакач ўттиз кун давомида сақланади[4]. Муолажа жараёнида беморнинг оғир юк кўтармаслиги, тузли сувда обзан(ванна) қилиши, чўмилиши ҳамда қуёш нури, иссиқ қумда товланиши[13:46] тавсия қилинади. Муолажанинг сифати бевосита бемор истеъмол қиладиган озиқ-овқат маҳсулотларга ҳам алоқадор. Шу сабабли суяк тўқималари учун зарур бўлган моддаларни ўзида жамлаган маҳсулотлар тавсия этилган.

Синиқчилик касби халқ табобати усуллари орасида энг қадимийлиги билан ажралиб туради. Инсоннинг эҳтиёжларини қондириш учун атроф муҳит билан муносабатга киришиши турли даражада жароҳатларни юзага келтирди. Асосан жисмоний меҳнатга асосланган яшаш тарзи бешикаст тана аъзоларига эга бўлган одамларнинг умумий ҳаракатига қурилган эди. Шу ва бошқа мезонлар асосида синиқчилик касби ривожланиб, бойиб борган. Синиқчилар касалликни бартароф этиши учун аввало, суякларнинг жойлашуви, унинг ички қисми, пайлар ва қон томирлари умуман инсон анатомияси ҳақида тушунчага эга бўлиши талаб этилган. Илк даврларда табиблар ҳайвон ички аъзоларининг тузилиши, суякларнинг ўрни ва умумий кўринишини ўрганган ҳолда ўз билимларини ошириб борган. Тери остидаги суякнинг ҳолатини аниқ баҳолаш ва тўғри муолажа қилиш синиқчи табибдан катта маҳоратни талаб қилади. Бу соҳада ташхиснинг тўғри қўйилиши камлик қилади. Ёнг муҳими муолажанинг муваффақиятли амалга оширилишида. Шу сабабли синиқчи табиблар бемор тузалиб кетгунга қадар уларни назорат қилишади. Синиқчиларнинг доимо халқ орасида бўлиши, уларни топиш осон эканлиги ҳамда ўзбекларнинг оилавий муносабатларидан хабардорлиги, турмуш шароитини тўғри

баҳолай олиши каби бир қанча омиллар уларнинг фаолиятини сақланишига сабаб бўлмоқда. Асрлар давомида тўпланган билим ва тажриба, усулларнинг соддалиги ҳамда доривор ашёларнинг табиий маҳсулотлардан тайёрланиши таъаббат анъаналарининг асосий ютуғидир. Халқ таъаббати анъаналари ва усулларини ўрганиш ҳамда замонавий тиббиёт ютуқлари билан уйғунлаштириш масаланинг эътибор қаратиш керак бўлган жиҳатидир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Suprpto A., et al. Study on traditional bone healing (research report). Surabaya: Health Services and Technology Research and Development Center. 1996.
2. Абилқасимов Э. Қазақтин халиқ медицинаси. Алматы, Атамұра. 1993.
3. Гойибов М. Хива таъаббати. Тошкент, Абу Али Ибн Сино. 1995.
4. Дала ёзувлари. Наманган вилояти Уйчи тумани Ғайрат қишлоғи. 2016 йил.
5. Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Термиз шаҳри Алпомиш маҳалласи. 2016 йил.
6. Дала ёзувлари. Тошкент шаҳри Юнусобод тумани 9-мавзе. 2016 йил.
7. Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Фарғона тумани Миндон қишлоғи. 2015 йил.
8. Кадыров А. Об узбекской народной медицине // Сборник научных трудов Министерство здравоохранения Уз ССР, ТГМИ. Томь 20. Тошкент. 1961.
9. Миндон ва миндонликлар. Монография. Тошкент, Янги нашр. 2015.
10. Монаков Н. Возможность использования способов иммобилизации, применяемых народной медициной в Таджикистане // Известия Академия Наук Таджикской ССР. ОЕН. Томь 7. Сталинобод. 1954.
11. Моштабиблар / “Тошкент” энциклопедия. Тошкент. Ўзб. миллий энциклопедияси. 2009.
12. Мумиё шарқ табиблари талқинида // Шарқ таъаббати. 2014. № 2.
13. Муминова Г. Роль и деятельность представителей направления «костоправства» в народной медицине // IV-межд. научно-прак. конференция «Актуальные проблемы современной науки в XXI веке». Махачкала. 2014.
14. Ўролов А. Ўтмишда даволаш муассасалари. Тошкент, Фан. 1990.

УДК: 902/904

ХОРАЗМ ВОҲАСИДА МИКРОВОҲАЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ (МИЛ.АВВ. VI-V АСРЛАР) Музаффар Қурбанов Урганч давлат университети

Аннотация: Мақолада энг қадимги даврда зироаткор аҳоли томонидан бунёд қилинган турар-жойларнинг вужудга келиши, шаклланиши ва ривожланиши тарихи кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: С.П.Толстов, Хоразм, Оқчадарё, Бозорқалъа, Дингильжа, Довдон, Тунидарё, Одойтена, Қушқалъа, Қангақалъа, Бутентов.

Аннотация: В статье рассматривается история возникновения, формирования и развития жилищных строителств древнейших земледельцев Хорезма.

Ключевые слова: С.П.Толстов, Хорезм, Акчадаря, Базаркала, Дингильжа, Давдан, Тунидаря, Адайтена, Кушкала, Кангакала, Бутентав.

Abstract: The history of occurrence, formation and development of residential buildings of the ancient population of Khorezm were reviewed in the article.

Key words: S.P.Tolstov, Khorezm, Akchadaryo, Bozorkala, Dingilja, Dovdon, Tunidaryo, Odoytepa, Kushkala, Kangakala, Butentov

Хоразм археология-этнография экспедицияси ходимларининг Оқчадарё, Сарикамишбўйи хавзалари ва Узбой худудларида ҳамда Қорақалпоғистон қадимшунос олимларининг Оқчадарё хавзаси ва Хоразм вилояти худудларида аҳоли томонидан қад кўтарган турар-жойларида олиб борилган археологик изланишлар натижалари таҳлили асосида нашр қилинган адабиётлар мазмунини камраб олган тарихий маълумотлар ҳамда ватанимиз мустақиллиги йилларида Қорақалпоғистон Республикаси илмий муассасалари археологик гуруҳларининг республика худудида, Хоразм Маъмун академияси, Урганч давлат университети археологик гуруҳи ходимларининг Хоразм вилоятида аждодларимиз томонидан барпо қилинган ёдгорликларида олиб борган археологик изланишлари натижаларини умумлаштириш воҳа аҳолиси қишлоқ жамоалари тарихини ёритишда муҳим аҳамият касб этади.

XX асрнинг 30 –йилларидан бошлаб, Хоразм аҳолиси қишлоқ жамоалари турар-жойлари тўғрисида илк тарихий маълумотлар илмий адабиётлар саҳифасидан ўрин олганлиги кузатилади. Академик Я.Ғ.Ғуломов монографиясида зироаткор аҳоли турар-жойи бўлган Олмаотишган-1,2 ёдгорликлари тўғрисида дастлабки маълумотлар қайд қилинган. Муаллиф хулосасига кўра, мазкур ёдгорликларнинг қурилиши тарихи милодий I-III асрларга оид бўлган[1]. Олимнинг ёдгорликларда археологик тадқиқотларини олиб бормаганлиги сабабли улар тўғрисида илмий –тарихий маълумотлар,